

О. С. ТКАЧУК

Олег Степанович Ткачук, кандидат юридичних наук, доцент, вчений секретар Науково-консультативної ради, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ

АКСІОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Судова влада виконує особливі функції з-поміж інших владних гілок. Мабуть, не варто доводити, що чітке з'ясування й визначення мети і завдань функціонування та розвитку судової влади, її реформування, й цивільного судочинства зокрема, має виразне прикладне значення, а не лише важливе в теоретичному сенсі. При цьому вбачається необхідним акцентувати увагу на пріоритетності мети і завдань у процесі правової реформи, особливо при вдосконаленні процесуального законодавства. Також беззаперечним буде висновок, що за будь-якою зміною напрямів реалізації функцій правосуддя настають зміни в організації самої судової влади. Зважаючи на висловлене, актуальність задекларованого нами наукового пошуку зумовлюється сучасними вимогами та викликами до судової влади в цілому, які визначаються судовою реформою та, відповідно, необхідністю вдосконалення ряду процесуальних аспектів самого цивільного судочинства.

В основу написання даної статті покладено теоретичні розробки І. Енгельмана, О. Захарової, В. Бігуна, С. Прилуцького. Варто зазначити, що дослідження аксіологічних констант цивільного судочинства в національних наукових дискусіях не завершено. Так, серед вчених не має єдності щодо змісту мети, завдань та цілей цивільного судочинства, взаємозв'язку даних категорій із функціями цивільного судочинства, потребує вдосконалення конструкція ст. 1 ЦПК України. Визначені проблемні аспекти і визначають мету даного наукового пошуку.

Судова влада, згідно з Конституцією України, виконує провідну роль – реалізує функцію правосуддя, проте саме існування системи судової влади ще не свідчить про існування її як окремої гілки влади. Тільки в разі наявності в суспільстві дієвого інструментарію захисту прав і свобод громадян можна говорити про справжню, не декларативно проголошену, судову владу.

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 1 ЦПК України)¹. Визначені ЦПК України завдання цивільного судочинства в наукових дискусіях оцінили по-різному. Зокрема, вітчизняна дослідниця цивільного процесу О. Захарова зазначила, що незважаючи на новаторський підхід у визначенні мети судочинства і загальнодемократичних засобів досягнення цієї мети необхідно визнати, що законодавець невдало застосував у ст. 1 ЦПК для визначення засобів досягнення мети цивільного судочинства слово «завдання», яке не відображає правової сутності цього явища та водночас суперечить мовним, формально логічним правилам про способи позначення понять, категорій².

О. Захарова доводить також, що дослівне тлумачення і аналіз завдання цивільного судочинства, визначеного у ст. 1 ЦПК, дає підстави говорити лише про завдання розглядати і вирішувати справи у певний спосіб або певними засобами. У контексті мети сучасного цивільного судочинства – захисту прав і таке інше – видається, що у цьому випадку законодавець визначив не завдання, а способи дій або засоби, за допомогою яких досягається певна мета³.

Ми вважаємо природним, коли захист прав і свобод особи, як найвища цінність, має пріоритет при здійсненні судочинства. Відповідно даний аксіологічний постулат має бути основою завдань цивільного судочинства. Проте визначені завдання цивільного судочинства в ст. 1 ЦПК України демонструють пріоритет судового розгляду, основних принципів цивільного процесу над захистом прав особи. В інших процесуальних кодексах захист особи, її прав та інтересів чітко визначено пріоритетом. Наприклад, відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування і судового розгляду⁴. Відповідно до ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин⁵.

На нашу думку, ст. 1 ЦПК України було б більш доречно викласти наступним чином: завданнями цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави шляхом вирішення індивідуальних спорів та урегулювання конфліктних ситуацій.

В основу такого висновку покладено базові міжнародні засади цивільного судочинства, зокрема визначені Всесвітньою конференцією Міжнародної асоціації процесуального права основні складові мети цивіль-

ного судочинства: 1) вирішення індивідуальних спорів системою державних судів; 2) реалізація соціальних цілей, функцій і стратегії⁶.

Покажемо у контексті нашого дослідження є твердження відомого дослідника цивільного права кінця XIX – початку XXI ст. професора С. Енгельмана, який зазначав, що в обов'язки держави входить турбота про створення процесу, який би рівною мірою забезпечував правовий захист кожній простій людині і високопоставленому чиновнику, більш заможному і менш заможному. Лише за таких умов громадяни будуть сприймати суд як установу, яка сприяє охороні загального блага і, зокрема, цивільних прав⁷.

Повертаючись до змісту понять «мета» й «завдання», зазначимо, що стосовно діяльності взагалі та цивільного судочинства зокрема вони часто вживаються як синоніми. Це зумовлено семантичною близькістю, а в деяких значеннях і тотожністю цих слів: мета – те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти; завдання – те, що належить здійснити, виконати. Мета як абстрактне моделювання результату майбутньої діяльності спрямовує її, мотивує і регулює. Водночас розв'язанню завдання завжди (принаймні, так має бути) передє уявне передбачення його результатів, наслідків, а те, що слід зробити, є також тим, до чого прагнуть і що належить здійснити. Крім того, в українській мові допускається паралельне вживання слів «ціль» (звичай у множині – «цілі») та «мета» як абсолютних синонімів. Принагідно варто зауважити, що вживання слова «задача» як синоніма завдання в розглядуваному значенні є, на нашу думку, хибним. Відтак, убачається доцільним запропонувати поняття «цільові настанови» як узагальнення, об'єднання мети і завдань.

Окрім вчені вже висловлювали подібні думки з цього приводу. Зокрема, В. Бігун мету та завдання судочинства називає одним терміном – цілепокладання. В даному розумінні метою правосуддя є досягнення судом певних завдань, окреслених у певних видах судочинства⁸.

Проте складна структура і стадійність процесу судочинства, суворі послідовність регламентованих процесуальних дій вимагають виокремлення загальних та окремих, кінцевих і проміжних цілей. Адже цільова настанова це, по-перше, – передбачуваний підсумок процесуальної діяльності, тобто мета. А по-друге, – закріплений нормативно засіб досягнення цієї загальної мети на певній стадії судочинства, тобто завдання. Стосовно більш загальної мети завдання завжди виступає метою проміжною, частковою, окремою. Це, вважаємо, й зумовлює необхідність застосування саме двох понять: мета і завдання (цілі).

Концептуальними цілями цивільного судочинства, на нашу думку, є:

1. Здійснення правосуддя. Правосуддя – це виключна, основна функція судової влади, яка полягає у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права шляхом розгляду й вирішення судом справ, віднесених до його компетенції. Як бачимо, термін «правосуддя» може означати й мету, тоді його зміст пов'язується з поняттям справедливості, і власне діяльність із досягнення цієї мети. Тобто правосуддя як мети можливо досягти тільки через правосуддя як процес – виключну діяльність суду з розгляду справ у встановленій законом процесуальній формі. Відтак і свої завдання судова влада може виконати лише при здійсненні правосуддя як виключної діяльності судових органів.

2. Забезпечення захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави та врегулювання конфліктних ситуацій. Важливим засобом реалізації та захисту прав та свобод людини є гарантії, а існування ефективної судової системи є пріоритетною гарантією забезпечення прав і свобод особи. Конституція України визначає: «Людина, її життя, честь, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3)⁹.

Стосовно другого із названих вище завдань – урегулювання конфліктних відносин – зазначимо, що тут ми розуміємо не лише вирішення суперечки про право, а й випадки, коли без втручання суду особа не може скористатися своїми правами. Йдеться про справи окремого провадження. Окреме провадження – це вид позовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових або майнових прав чи підтвердження наявності або відсутності неоспорюваних прав (ч. 1 ст. 234 ЦПК України). Від позовного провадження воно відрізняється відсутністю спору про право, а отже – відсутністю сторін з протилежними юридичними інтересами, суб'єктів спору. Варто додати, що окреме провадження, як форма встановлення тих чи інших фактів, документи про які було втрачено, було відомо ще римському праву.

На наш погляд, саме функція, що розглядається, визначає спрямованість цивільного судочинства, сферу й об'єкт судового захисту в межах даного судового процесу, вирізняє його з-поміж інших видів судочинства. Специфіка цивільних процесуальних правовідносин у цій сфері діяльності судів зумовлена потребою судового захисту суб'єктивних прав та законних інтересів громадян, організацій і держави¹⁰.

3. Забезпечення співвідношення повноважень виконавчої, законодавчої та судової влади за гарантії стримування і протидія з одночасним забезпеченням принципу рівності судової влади з іншими гілками влади. У сучасному правовому устрої України функція суду щодо стримування інших гілок влади реалізується через конституційний контроль та судовий контроль виконавчої влади. Утім, деякі правознавці вважають, що ці дві форми судочинства не можна відносити до правосуддя, котре, на їхню думку, полягає виключно у розгляді кримінальних та цивільних справ. Крім того, із цього переліку вони виключають справи щодо судового контролю дій і рішень органів виконавчої влади та відповідних посадовців.

Специфічною формою діяльності органів судової влади є перегляд у встановленому процесуальним законодавством порядку оскаржуваних судових рішень, що належить до компетенції судів апеляційної та касаційної інстанції. У цьому разі результатом здійснення контрольної функції є зміна чи скасування оскар-

женого акта або підтвердження його законності й обґрунтованості. Дана форма чітко передбачена ст. 129 Конституції України, відповідно до якої забезпечується апеляційне та касаційне оскарження рішення суду. Згадана конституційна норма конкретизується і в Законі України «Про судоустрій та статус суддів» (ст. 14)¹¹, і в ЦПК України (ст. 13).

4. Запобігання під час здійснення правосуддя втручанням будь-яких органів чи окремих посадових осіб у дії органів судової влади, у рамках чого реалізується функціональне призначення судової влади – незалежність та неупередженість. У правовій державі суд остаточно вирішує будь-який спір, які б «різноагові» соціальні, політичні, матеріальні та інші статуси не мали учасники конфлікту. Це, власне, один із китів, на яких тримається правова держава – незалежна, самостійна судова гілка влади. Жодним чином не дублюючи або підміняючи законодавчу та виконавчу гілки, судові органи, окрім виконання своїх традиційних функцій правосуддя, є водночас важливою складовою так званого механізму стримувань і противаг, виключно на підставі закону вирішуючи конфлікти і спори в суспільстві. Судові рішення, що набрали чинності, мають силу закону, їм повинні підкорятися усі суб'єкти правовідносин, у тому числі й інші органи державної влади.

Українське суспільство останнім часом на своєму власному гіркому досвіді прийшло до усвідомлення простої істини: якщо вказаний вище величезний потенціал судової влади реалізується слабо, неефективно або навіть у напрямі, прямо протилежному правосуддю, то виникає загроза криміналізації сфери вирішення суспільних конфліктів, законодавчої та виконавчої влади, дискредитації всієї системи судочинства і, врешті-решт, загроза національній безпеці країни.

5. Посилення контролю за судовою владою з боку інститутів громадянського суспільства. С. Прилуцький доводить, що незалежна судова влада – це результат компромісу, який досягається між державою та громадянським суспільством¹². Основними формами такого контролю, закріпленими в законодавстві є:

- відкритість судового розгляду (за винятком чітко передбачених в законодавстві випадків);
- можливість відводу суддів;
- функціонування інституту присяжних;
- включення до складу кваліфікаційних комісій та Вищої ради юстиції представників юридичної громадськості. Наприклад, до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України призначаються представники юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ, з'їзд адвокатів України теж делегує своїх представників до дисциплінарної і кваліфікаційної палат (ст. 102 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

6. Тлумачення правових норм. Ця функція правосуддя в цивільному процесі полягає в діяльності зі встановлення реального змісту й сенсу нормативно-правових актів з метою їх адекватного розуміння та правильної практичної реалізації. Судове тлумачення правових норм – це інтелектуально-вольова офіційна юридична діяльність судді чи колективного судового органу, спрямована на розкриття реального змісту норм Конституції, чинного міжнародного та вітчизняного законодавства, інших нормативних актів, у результаті якої формується суддівська думка. Надметою такої діяльності є гарантування законних, справедливих, всебічно обґрунтованих судових рішень для якнайповнішого забезпечення конституційних прав людини та інших суб'єктів права¹³.

Кінцевими, незмінними протягом усього процесу є і такі цілі, як охорона суспільних та державних інтересів, зміцнення законності й правопорядку, запобігання правопорушенням, формування поваги до права та суду, виховання правосвідомості. Вони досягаються розв'язанням загальних завдань, котрі у вигляді вимог правильного та своєчасного проведення кожної процесуальної дії теж поширюються на весь перебіг процесу.

Основною та пріоритетною функцією судової влади є правосуддя, яке реалізується у чітко визначеній процесуальній формі. Якщо судова влада – це публічно-правова, конституційна можливість вчинення правосуддя відповідними державними органами, то правосуддя – це власне діяльність суду з утілення судової влади, так би мовити його завершальний та, водночас, невід'ємний аспект. Відтак і за формою, і за сутністю, і за змістом будь-яка судова діяльність щодо розгляду юридичних справ є правосуддям.

¹ Цивільно-процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

² Захарова О. С. Завдання цивільного судочинства. Деякі теоретичні проблеми / О. С. Захарова // Адвокат. – 2009. – № 11. – С. 10–13.

³ Захарова О. С. До проблеми визначення завдань цивільного судочинства / О. С. Захарова // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2013. – № 6 (15). – С. 61–67.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/4651-17>

⁵ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

⁶ Узелач А. Цели гражданского процесса / Алан Узелач // Гражданский процесс в межкультурном диалоге: Евразийский контекст : Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права, 18–21 сентября 2012 г., Москва, Россия: сб. докладов / под ред. д.ю.н. Д. Я. Малешина; Международная ассоциация процессуального права. – М. : Статут, 2012. – С. 143–144.

⁷ Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву: историко-догматическое исследование / И. О. Энгельман. – СПб. : Судебный вестник, 1868. – VIII, 245 с. 4-е изд.: О давности по русскому гражданскому праву. – М. : Статут, 2003. – 511 с. // Классика российского права : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civil.consultant.ru/elib/books/2>

⁸ Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя) / В. С. Бігун // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 9–13.

⁹ Конституція України : Закон від 28 липня 1996 р. № 254к : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

¹⁰ Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Одиссей, 2001. – 648 с.

¹¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>

¹² Прилуцький С. В. Громадянське суспільство в механізмі судової влади та правосуддя: теоретико-правовий аспект / С. В. Прилуцький // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 236–241.

¹³ Смородинський В. Деякі питання судового тлумачення / В. Смородинський // Вісн. акад. прав. наук України. – 2000. – № 4 (23). – С. 244–249.

Резюме

Ткачук О. С. Аксиологічні константи цивільного судочинства.

У статті проаналізовано дискусійні питання визначення завдань та цілей цивільного судочинства в Україні. Виділено концептуальні напрями реалізації функції правосуддя у цивільному судочинстві. Аргументовано, що основною та пріоритетною функцією судової влади є правосуддя, яке реалізується у чітко визначеній процесуальній формі. Мета цивільного судочинства в Україні – забезпечення захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. У рамках зазначеного забезпечується співвідношення повноважень виконавчої, законодавчої та судової влади за гарантії стримування і протитяг, принципу рівності судової влади з іншими гілками влади, посилення контролю за судовою владою з боку інститутів громадянського суспільства. Одним із основних завдань цивільного судочинства є також тлумачення правових норм.

Ключові слова: цивільне судочинство, завдання цивільного процесу, правосуддя, судова влада, реалізація функції правосуддя.

Резюме

Ткачук О. С. Аксиологические константы гражданского судопроизводства.

В статье проанализированы дискуссионные вопросы определения задач и целей гражданского судопроизводства в Украине. Выделены концептуальные направления реализации функции правосудия в гражданском судопроизводстве. Аргументировано, что основной и приоритетной функцией судебной власти выступает правосудие, которое реализуется в четко определенной процессуальной форме. Целью гражданского судопроизводства в Украине является обеспечение защиты нарушенных, непризнанных или оспариваемых прав, свобод или интересов физических лиц, прав и интересов юридических лиц, интересов государства. В рамках указанного обеспечивается соотношение полномочий исполнительной, законодательной и судебной власти, действие принципа равенства судебной власти с другими ветвями власти, усиление контроля за судебной властью со стороны институтов гражданского общества. Одной из основных задач гражданского судопроизводства является также толкование правовых норм.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, задачи гражданского процесса в Украине, правосудие, судебная власть в Украине, реализация функции правосудия.

Summary

Tkachuk O. Axiological constants of civil procedure.

The article deals with the question of the determination of goals and objectives of civil justice in Ukraine. It is specially noted the conceptual directions of implementation, in terms of judicial reform, the judicial functions of proceedings in civil causes in Ukraine. It is argued that the main priority and the function of the judiciary is justice, which is implemented in clearly defined procedural form. It is proved that the conceptual objectives of civil procedure in Ukraine is the administration of justice, ensuring the protection of the violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of natural persons, the rights and interests of legal entity, the interests of the state and the settlement of conflicts, prevention the intervention of the any other authorities or individual officials in the action of the judicial authority during the administration of justice. In the framework of the powers provided by the ratio of executive, legislative and judiciary by guarantee checks and balances principle of equality of the judiciary from the other branches of government, strengthening control over the judiciary on the part of civil society. One of the main objectives of civil justice is also a legal interpretation.

Key words: civil proceedings, the problem of civil process in Ukraine, justice, the judiciary in Ukraine, the implementation of judicial functions.